

A Hernád-völgy történeti földrajza¹

FRISNYÁK SÁNDOR²

Abstract

Historical geography of Hernád Valley

The study presents the use of landscapes and resources of Hernád Valley (Hungary), the evolution of cultural landscape and its territorial development since the emergence of Early Man until recently. The spatial framework (extending over 660 sq. km) of investigations comprises the Hernád Trench and the alluvial fan of the river built on the rim of the Great Plain. Along with the literature, manuscript maps from the 18–19th centuries and statistical data were also involved in the research by the author. The article with its focus on newly published data is to be considered a pilot study on the environmental management in different historical times and is laying foundations for further research in the matter.

Az őskörnyezet első használói és átalakítói

A Hernád-völgy őstörténete a jelenlegi ismereteink szerint a felsőpaleolitikum első felében, Kr. e. 25–20 ezer évvel Hidasnémeti térségében egy *természeti gazdálkodást* folytató és *szerszámkészítéssel* is foglalkozó embercsoport tevékenységével kezdődik. A vadász-halász és gyűjtögető emberek kisebb műhelytelepükön ún. tájidegen nyersanyagokból, pl. a Zempléni-hegységből származó limnokvarcitből (84%), obszidiánból és a Bükkből ide szállított kovából formálták eszközeiket (SIMÁN K. 1986). A régészeti leletek szerint működésük kiterjedt a közeli Novajidrány és Tornyosnémeti térségére is. A felsőpaleolitikum lakói a Hernád-völgy természeti erőforrásait (a természet nyújtotta táplálékforrásokat) csak felhasználták, de tevékenységükkel nem avatkoztak bele a talaj, a növény és az állatvilág fejlődésének természetes menetébe. Az ős- és átmeneti kőkor embere a földrajzi környezetében állandó lokális változásokat hozott létre, ezek azonban gyorsan regenerálódtak.

¹ A tanulmány a T 034569. sz. OTKA kutatási program keretében készült.

² Egyetemi tanár, az MTA doktora, Nyíregyházi Főiskola.

Az ember és a természeti környezet kapcsolatában akkor következett be változás, amikor a természeti gazdálkodásról áttért a *termelő gazdálkodásra*. A Kárpát-medencében az *életforma-váltás* a neolitikumban, Kr. e. 5000-tól 4200-ig tartó folyamat volt. A termelő gazdálkodás kialakulása, az ún. *neolitikus forradalom* egyrészt a belső (autochton) fejlődés, másrészt a kívülről érkező kulturális hatás (impulzus) eredménye. Az őskörnyezet kutatói szerint a folyóvölgyek jellegzetes *ökológiai határfelületet* alkotnak, ahol mind a természeti, mind pedig a termelő gazdálkodásnak megvannak a feltételei (SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998). A Hernád völgymedencéje és alföldperemi hordalékkúpja is ilyen ökológiai határfelületként értelmezhető a környezet- és erőforrás-használat gazdag lehetőségeivel.

A létfenntartási-rendszerváltozást, vagyis az élelemgyűjtésről az élelemtermelésre való áttérést kedvezően befolyásolta a természeti környezet fejlődése, az atlanti fázis (Kr.e. 5300–3000) enyhe óceáni éghajlata és az erdőségek térhódítása (SOMOGYI S. 2000). A Hernád-völgy alacsony ártereit a puhafás ligeterdők (fűz, éger és nyár), a magasártéri szintjeit szil-, kőris- és tölgyerdők, a környező hegyláb felszíneket és – lejtőket cseres-tölgyes erdőségek borították.

A Hernád-árok peremén, az eróziós-deráziós völgyekkel tagolt alacsony hegyláb felszíneken, a teraszokon és a völgytalp ármentes homokszigetein a neolitikumban kisebb-nagyobb települések létesültek. Ilyen pl. Novajidrány határában a 2002-ben feltárt újkőkori település-maradvány, amely „*a Kárpát-medence É-i részén élt legkorábbi élelemtermelő közösségek egyikének hagyatéka*” (CSENGERI P. 2003). A letelepült neolitikus közösségek komplex termelőgazdálkodást folytattak, földet műveltek, állatokat tartottak, kő- és csontszerszámokat, agyagedényeket készítettek, fontak és szőttek (erre utaló leletek Abaujvecser, Encs, Felsődobsza, Felsőméra, Garadna, Halmaj, Hernádcéce, Kiskinizs, Megyaszó és Novajidrány térségéből kerültek elő). *A neolitikum embere termelő tevékenységével tájformáló-környezetátalakító tényezővé vált, és aktív alkalmazkodásával a racionális táj- és erőforrás-használatra törekedett.* Az újkőkori (és a későbbi) talajváltó földművelés a magasabb térszíneken, erdei irtványokon történt. A fa- és kőszerszámokkal művelt földek kiterjedelmű területfoltok (izolátumok) voltak, ahol búzafélék, alakor, tönke, tönköly, árpa és köles termesztésével foglalkoztak. A termőföld kimerülése után a lakókörnyezet közelségében más és más területet vettek művelésbe. Az állattenyésztés számára a Hernád-völgyében erdőégetéssel nyertek legelőterületeket. A neolitikumtól kezdődően a Hernád-völgyben és környékén elsősorban juhot és kecskét, majd szarvasmarhát és sertést tenyésztettek. A termelő gazdálkodást folytató őstársadalmak a Hernád és a kisebb mellékpatakok *halászatával*, a folyóvölgyben és környékén *vadászattal* és az *erdei termékek gyűjtögetésével* is foglalkoztak.

Kr. e. 3000 körül az enyhe-nedves éghajlati fázist, a holocén optimum klímát egy hűvösebb-nedves éghajlati időszak, a szubboreális bükk fázis vál-

totta fel (SOMOGYI S. 2000). A hűvösebb éghajlat következményeként a földművelés fokozatosan lehanyaglott és a nagyállattartó pásztorkodás lépett előtérbe (MEDZIHRADESKY Zs. 1996). A neolitikumi tell-telepek nagyrészt elnéptelenedtek, a művelés nélkül maradt kisebb kultúrtájuk regenerálódtak (visszatermesztésedtek). A fellendülő nagyállattartás legelőterületeit erdők irtásával növelték. A rézkor (Kr. e. 3400–1900) környezet- és erőforrás-használatáról kevés információval rendelkezünk, inkább csak feltételezhető, hogy a Hernád-völgy gyepterületein is nagy állatsordákat legeltettek. A pásztorok egyik átmeneti szálláshelye Halmaj térségében lehetett (HELLEBRANDT M. 2002).

A szubborreális fázis második felében a bronzkori népek ismét megszállták a Hernád-völgyet. A bronzkorban (Kr.e. 1900–800) a legelő- és termőföldnyerés céljából folytatódott az égetéses erdőirtás. A korszak közepéig még a kőből és az agancsból készült talajművelő és terménybetakarító eszközöket használták. A váltógazdálkodásos földművelést folytató emberi közösségek ún. *tell-telepeket* hoztak létre. A telkek és az állattartó-földművelő népek rövid ideig használt telepei és a pásztorkodó népcsoportok átmeneti telephelyei – a régészeti források szerint – a Hernád-völgy árvízmentes térszínein létesültek (HELLEBRANDT M. 2002; MEDZIHRADESKY Zs. 1996; SOMOGYI S. 2000). A bronzkori lakosság telephelyválasztásában – a vízparti orientáció és ártérperemi jelleg mellett – a *védhetőség* is fontos tényezővé vált (SOMOGYI S. 2000). Pl. a Hernádbüdtől É-ra lévő Gata-domb nagyterjedésű bronzkori tell-telepét árokkal és sánccal vették körül, s az így kialakult *földvár* a Hernád-völgy egyik legjelentősebb antropogén tájeleme.

A bronzkori régészeti lelőhelyek többnyire a Hernád-árok peremén vagy az ármentes homokszigeteken (Abaújkér, Csobád, Felsődobosza, Fügöd, Gibárt, Hernádbüd, Hernádkércs, Megyaszó, Méra, Pere, Szentistvánbaksa, Szikszó, Tornyosnémeti és Zsujta) található. A folyó alföldi (torkolati szakaszán) csak néhány helyről (pl. Bócs, Hernádkak) kerültek elő tárgyi emlékek. A termelő gazdálkodást folytató embercsoportok az állatok legeltetésére a Hernád által öntözött ártéri területeket is hasznosították.

A szubatlanti fázisban (Kr. e. 600-tól) a klíma szárazabbá vált, de hűvös maradt. A gazdálkodásban az állattenyésztés és az ipari termelőmunka jelentősége növekedett. A Kr. e. 8. sz.-ban, a vaskor kezdetén sztyepi lovas, állattenyésztő nép érkezett a Kárpát-medencébe. A pásztorok a legelőnyerés céljából irtották az alföldi és dombvidéki erdőségeket, de egyes területeken sok fát igényelt a vasipar is. A vasból készült termelőeszközök (pl. az eke- és ásópapucs, sarló) használata hatékonyabbá tette a földművelést.

Az őskörnyezet („nyerstáj”) átalakulását elsősorban a Kárpát-medence erdőségeinek fogyatkozása jelzi (az időszámításunk kezdetétől a 9–10. sz.-ig az erdősültség 75–80%-ról 35–37%-ra csökkent). Az Alföldön, talán a Hernád medenceperemi hordalékkúpján is, a *kultúrpuszta* ekkor kezd kialakulni (SOMOGYI S. 2000). A Hernád-völgy és környéke táj- és erőforrás-használata

módját a vaskor kezdetétől a magyar honfoglalásig itt élt népek nem vagy csak kisebb mértékben változtatták meg. A régészek a Hernád-völgyét *termékeny földként* írják le, noha a holocén ártér nyers öntés- és réti talajai inkább csak a legeltető állattenyésztés számára minősíthető kedvezőnek. Az őskori kultúrák elterjedését vizsgálva azt látjuk, hogy az ökológiai feltételrendszernek megfelelően a települések és a művelt földek a Hernád-völgy árvízmentes szigeteire, párkánysíkjaira és a völgyet határoló hegylábtelejtők aljára korlátozódtak. Legeltetésre az amfibikus ártér gyepterületeit és erdőségeit használták. A táj- és erőforrás-használatban, a lakó- és munkaterek térbeli rendszerében tehát a racionális alkalmazkodás figyelhető meg.

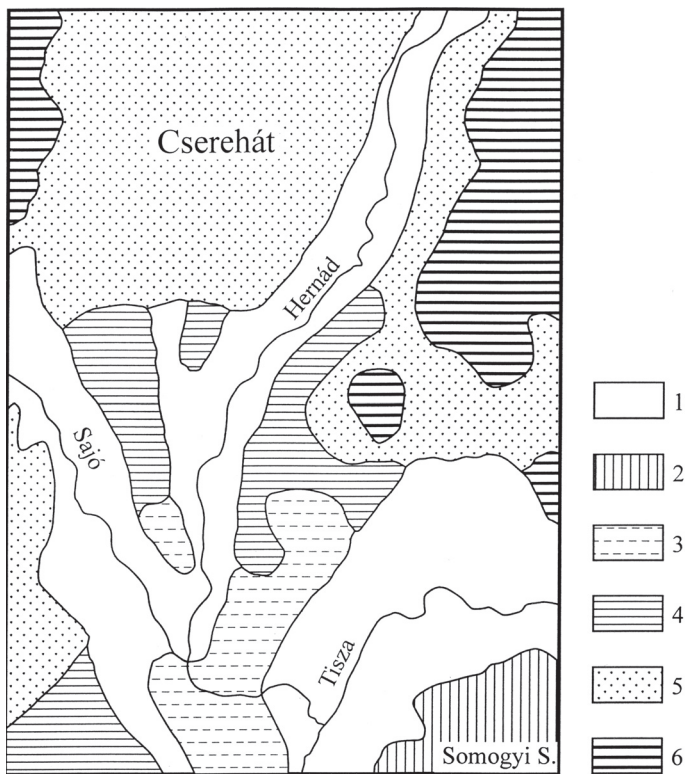
Táj- és erőforrás-használat a 10–20. sz. között

A kultúrtáj kialakulása és terjedése

A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság szállásföldje a Hernád-völgyben a Tarca torkolatáig, Kassa környékéig terjedt. (A Tarca völgyében a 11. sz.-i magyarság településterének É-i határa Sóvárig, az ún. *bükkhatárig* hatolt). A 11–12. sz.-ban a Hernád-völgy még rendkívül gyéren lakott terület, annak ellenére, hogy a völgymedence megfelelt a magyarság környezet- és erőforrásigényének, nagyállattartó és földművelő életmódjának. A holocén ártér *gyeptakarója* (mint természetes takarmánybázis) és a legeltetésre alkalmas *ligeterdők* képezték az *állattenyésztés* ökológiai alapjait. A völgyperem ármentes térszínei, az *alacsony domb- és hegylábtelejtők* pedig a *szántógazdálkodás*, a *szőlőtermesztés* és a *megetelepítés* számára kínáltak kedvező lehetőségeket. A domborzat tagoltsága, a termőtalaj, a természetes vegetáció, a klíma és a folyóvíz, mint természeti erőforrások a kezdetektől befolyásolták a társadalom életét, a megetelepülést, a termelést és a közlekedést (1. ábra).

A honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti leletek a holocén ártér és az ármentes teraszfelszínek, hegylábtelejtők határterületéről, az ún. *ősi telepítővonalról* kerültek elő (Alsódobsza, Aszaló, Forró, Garadna, Szikszó stb.). Az ártérperemi település lakói mindkét tájtypus természeti erőforrásait hasznosították. *A Hernád-völgy mai településeinek döntő többsége az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozik.* A Felvidék K-i felének humanizációja jelentős részben a Hernád-völgyén át (a belső medencerendszert és a kárpáti hegységkeret összekötő *közlekedési folyosón*) valósult meg. A hegységkeret völgyeinek és intramontán kismedencéinek benépesítése és gazdasági birtokbavétele megnövelte a folyóvölgyek, így a Hernád és mellékvölgyeinek jelentőségét.

A Hernád-völgy az Árpád-kortól fontos szerepet tölt be a térszervezésben és a tájak gazdasági kapcsolatrendszerében. A 10. sz.-ban a szálláste-

1. ábra. A Hernád-völgy és környéke honfoglalás kori tájtypus térképe (SOMOGYI S. 1988 nyomán). – 1 = ligetes, lápos, azonális talajú és növényzetű alacsony árterek gyakori árvízborítással; 2 = magas árterek, időszakos árvízi elöntéssel, a szigeteken, partokon halásztelepekkel, nyáron állattenyésztéssel; 3 = löszös ármentes síkságok az állandó vagy téli szállásokkal; 4 = alföldperemi síkságok, az erdőirtások helyén földműveléssel, állattenyésztéssel; 5 = szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú dombságok kiterjedt erdőirtásokkal; 6 = szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú alacsony hegységek kevert erdőkkel

Map of landscape types in Hernád Valley and environs at the Conquest i.e. in the 10th century (after SOMOGYI, S. 1988) – 1 = frequently inundated low food plains with groves and bogs,azonal soils and vegetation; 2 = intermittenly inundated high flood plains, with fishermen’s habitation on the islands and by banks and with rough grazing in the summer; 3 = flood-free plains covered by loess with permanent or winter abodes; 4 = plains on the rim of lowland with crop cultivation and rough grazing on the places of forest clearance; 5 = hills with subcontinental and submediterranean climate with extensive forest clearance; 6 = low mountains with subcontinental and submediterranean climate and mixed forests

rület É-i részén, Abaújszinán létesült a Hernád-völgyi magyarság első katonai központja (Óvár). A 11. sz. első felében – a megyeszervezet kiépülése idején – a védelmi és közlekedésföldrajzi szempontból megfelelőbb helyen alakították ki az új védelmi, közigazgatási és egyházi központot (Újvár). Abaújvár,

a *határvármegye* névadója, az országból kivezető kereskedelmi- és stratégiai út mentén létesült, éppen ott, ahol a Zempléni-hegységen átvezető völgyi út eléri a Hernád völgyét. A település *földvára* a folyó partján, a hegylábfejtőn 72 260 m³ föld felhasználásával épült (WOLF M. 1989, 2001). A földsáncok összetartásához szükséges gerendaszerkezetet 11 770 m³ fából állították össze, s ezt a mennyiséget 40 ha környékbeli erdő kivágásával nyerték (WOLF M. 2001). Az esperesi templom a várban állott, a település pedig az erődítménytől keletre – tagolt felszínen – alakult ki. A vár, a váralja település és a várbirtokhoz tartozó szolgáló népek falvai *átformálták a természeti környezetet*. A Hernád-völgy peremén több ponton alakultak ki szántóföldek, a *kultúrtáj magterületei*, amelyek a későbbi évszázadokban fokozatosan terjeszkedtek, Ny-on a Cserehát dombvidékén, K-en a Zempléni-hegység hegyláb felszínén. A vad talajváltó földművelési rendszert a 12. és 13. sz. fordulójától a *nyomásos gazdálkodás*, az ún. karcoló vagy túróékét pedig a hatékonyabb (talaj)fordító eke váltotta fel. A 13. sz.-i agrárforradalom termelési módszer- és eszközváltása a művelt földet stabilizálta, a két- és háromnyomásos rendszerrel *állandó helyhez* kötötte. A kultúrtájak – a népesség szükségleteinek megfelelően – ekkor még kis területeket foglaltak el. A napsütötte domb- és hegyláb felszínén az Árpád-kor vége felé a *szőlős- és gyümölcsös kertek is megjelentek* (Aszaló, Forró, Garadna, Hidasnémeti, Hernádkércs, Szikszó, Vizsoly stb.).

Az Árpád-korban az emberi tevékenységi formák differenciálódtak és térbeli rendszereket alkottak. A 13. sz.-ban az őstermelő népesség mellett a kézművesek és kereskedők száma is egyre növekedett, és kialakultak a *piachelyek és -központok* is (Forró, Gönc, Szikszó és Vizsoly). Minden piachelynek megvolt a szűk *piackörzete*, amely egy 15–30 km sugarú kört jelentett. A 14. sz.-ban Abaújvár védelmi centrum-jelentősége és megyeszékhelyi szerepköre megszűnt (WOLF M. 2001). A Tiszától a Kárpátok gerincvonulatáig terjedő határvármegye felbomlott, területéből Abaúj, Heves és Sáros vármegye alakult ki. A királyi vármegyét felváltó *nemesi vármegye* a 17. sz.-ig nem rendelkezett állandó székhellyel, a megyegyűléseket a mindenkori főispán lakóhelyén tartották (Abaújvár, Forró, Gönc és Vizsoly). Az Árpád-kori gazdasági központok (Forró, Gönc, Szikszó és Vizsoly) hosszú évszázadokon át megtartották táj- és gazdaság-szervező szerepkörüket.

A természeti környezet erőforrás-kínálata lehetővé, a gyér népesség szükségessé tette a völgymedence népességnövelését idegenek betelepítésével. A 12. sz.-ban a vizsolyi ispánság birtokaira németeket telepítettek (pl. Felsődobsza, Gönc, Göncruszka, Hernádcéce, Hidasnémeti, Tornynosnémeti). A tatárjárás (1241–42) kb. 20%-kal csökkentette Abaúj vármegye – ezen belül a Hernád-völgy – népességét (GYÖRFFY Gy. 1987). A népesség, ill. a munkaerőhiány pótlására később folytatódtek a betelepítések (pl. Forróra és Göncruszkára szlovák és ruszin családokat hívtak). A Hernád-völgy vizsgált szakaszán a idegen ajkú telepések először integrálódtak, majd csaknem teljesen asszimilálódtak.

A 14–15. sz.-i környezet- és erőforrás-használat az Árpád-korban kialakult alapokon fejlődött tovább. A Hernád-völgyet szegélyező domb- és hegyláb felszínek már az Árpád-kor végén a *polikultúras gazdálkodás* szinterei voltak, ahol a *földművelés*, az *állattenyésztés* és az *erdőélés* dinamikus egyensúlya jellemezte a gazdálkodást. A polikultúras dombsági-övezetbe mélyülő, 4–6, helyenként több km széles Hernád-völgyet átmeneti gazdálkodást folytató területként is értékelhetjük. A Hernád-medencében a polikultúras gazdálkodás általános jellemzői mellett a földhasználat intenzív formáinak (a szőlő, kert és gyümölcsös) nagyobb aránya és a nem őstermelő népesség számbeli növekedése figyelhető meg. A 14–15. sz.-ban a völgymedence környezet-használatban a *szőlőművelés térhódítása* jellemző (Aszaló, Forró, Gönc, Szikszó stb.). Szikszón, Göncön és más mezővárosokban is a *hegylábi szőlőskertek átformálták a gazdasági tájképet*. Göncön pl. a szőlőskertek nagyobb kiterjedésűek voltak, mint a szántóföldek. A 14. sz.-ban Szikszó nevezetes szőlőtermelő és borkereskedelmi központ. Márton-napi borvásárait nagy számban keresték fel a bártfai, kassai, lőcsei és más felvidéki városok borkereskedői. A 15. sz. vége felé már a Hernád-völgyben is elterjedt a szőlőskertek extraneusi birtoklásmódja. A szőlőskerteket a kassai gazdag polgárok igyekeztek felvásárolni és az itt termelt bort a Felvidék kereskedő- és bányavárosaiban értékesíteni. A környezet- és erőforrás-használatban, a völgymedence tájkép-formálásában említést érdemelnek a 14. sz.-ban alapított *kolostorok* (Gönc, Göncruszka és Tornynosémeti) gazdaságai, amelyek – az ország más vidékeihez hasonlóan – modellértékűek lehettek. A Hernád és a Bársonyos vizét már nemcsak *halászó- és kenderáztató helyként* hasznosították, a gabonaőrülő *vizimalmok* is elterjedtek.

Az interregionális kapcsolatok erősödése élénkítően hatott a Hernád-völgy tranzitforgalmára és kereskedelmi életére. A gazdaság- és településtörténeti vizsgálatok szerint a középkor végére a völgymedencében két jelentősebb és két kisebb *központi hely* alakult ki (Gönc és Szikszó, ill. Forró és Vizsoly). KUBINYI A. ún. kritériumnyalábok alapján állapította meg az egyes települések helyét és szerepét a településhierarchiában (KUBINYI A. 1999). Gönc és Szikszó a kritérium-rendszer alapján 21–21, Forró 9 és Vizsoly 6 pontot kapott. (Összehasonlításként említjük, hogy a vizsgált völgyszakasz gazdaságára ható két energikus központ: Kassa és Miskolc 43, ill. 22 pontos település volt). A Sajó, Bódva és a Hernád völgy nyílásában KUBINYI A. szerint három *városias mezőváros* (Miskolc, Sajószentpéter és Szikszó) *együtt alkotott a sűrűn lakott területen jelentős központot* (KUBINYI A. 1999). A három völgy nyílás előtérvezete, a Miskolci-kapu(táj) a Kárpát-medence második legenergiusabb forgalmgyűjtő és – elosztóhelye a Duna-nyílás után. Az alföldperemi *vásárvonalon* a Miskolci-kapuban tehát több *vásárváros* volt (a középkorban a felsoroltakon kívül még Ónod és Mohi). A vásárvonal (vagy inkább -övezet) eltérő természeti és termelés-jellegű tájak találkozásánál alakul ki. A vásárvözetben a legnagyobb helyzeti energiával rendelkező völgy nyílásokban fejlődnek ki a

vásárvárosok. A Hernád-völgyben a kistájcsoport határát a Szikszó-Megyaszó vonal jelöli ki (MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990). A természeti tájhatár nem jelent gazdaságföldrajzi választóvonalat. A Hernád-árok és a folyó alföldi hordalék-kúpja környezethasználatában (termelési struktúrájában) a középkor vége felé alig vannak különbségek.

Szikszó piacközponti vonzáskörzete a Cserehát – elsősorban a Vadász- és a Száraz-völgy – falvaira terjedt ki. A kistérségi terménycserén kívül a régiók közötti kereskedelemben Szikszó a 15-16. sz.-ban Miskolchoz hasonló jelentőségű településként értékelhető. A Hernád-völgy többi mezővárosa – Forró, Gönc és Vizsoly – a Cserehát dombvidéke és a Zempléni-hegység piacközpontjaként funkcionált. A Hernád-völgy vizsgált szakaszának É-i része a dinamikusan növekvő Kassa vonzás- és ellátóközterébe került. Kassa a középkor végén Felső-Magyarország központja, első számú – a külkereskedelemben is meghatározó jelentőségű – empórium. A város a Nógrádi-, a Gömöri- és a Kassai-medencét összekötő „második vásárvonalon” – eltérő gazdasági tájak és a kereskedelmi utak találkozásánál – fekszik. A későbbi évszázadokban Szikszó, a völgykijárat vásárvárosa veszített helyzeti energiájából, mivel az interregionális gazdasági kapcsolatok súlypontja Kassára helyeződött át. Kassa a 17. sz.-ban közigazgatási szerepkörrel is gazdagodott, Abaúj vármegye székhelyévé vált és növelte befolyását a Hernád-völgy és környéke településhalmazára.

A török korban a Hernád-völgy alföldi szakasza és a Vadász-patak völgye hódoltsági peremterületté vált. A 16–17. sz.-ban a meg-megismétlődő török támadások miatt a települések védelmi objektumok építésére kényszerültek. A Hernád-völgyben nem volt végvár, így a lakosságnak a *templomerődök* jelentettek védelmet (Abaújvár, Aszaló, Forró, Gönc, Göncruszka, Megyaszó, Tornyosnémeti, Szikszó és Vizsoly). A folyó völgynyílásában és torkolatkörnyéki szakaszán *erődített hajdútelepülések* (pl. Bócs, Gesztely, Hernádnémeti, Megyaszó, Szikszó) alkották a védelmi rendszert (DANKÓ I. 1987; GÁDOR J. et al. 1979; VIGA Gy. 1994). Szikszón – a táj legenergiikusabb és leggazdagabb mezővárosában – a gótikus templomot lőréses kőfallal és széles vizesárokkkal vették körül, a lakóteret pedig – a többi hajdúvároshoz hasonlóan – valószínűleg palánkkal övezték. A vizesárkot a Vadász-(Mánta-)patakából töltötték fel (ÁDÁM I. et al. 1970). 1559-től szultáni khász városként Szikszó is átalánydíjat fizetett a töröknek (1580-ban annyit, mint Miskolc). Ennek ellenére a török többször felégette és kirabolta a várost. A Hernád-völgy kapuja a hódoltsági peremterületen egyfajta puffer-zónaként is értelmezhető.

A török rablóhadjáratok időnként komoly károkat okoztak az épített környezetben. Egyes Hernád menti települések teljesen megsemmisültek (pl. Kemej, Sárvár és Tuzsa). A népesség nélkül maradt falvak művelt földjei hosszú időre füves-bozótos területté váltak. A 16–17. sz.-ban a török katonák kártételei ellenére a kultúrtájak (és ezen belül a promontóriumok) tovább

terjeszkedtek. A szerémségi borvidék (*Fruska gora*) elvesztése miatt a szőlő- és bortermelés súlypontja áthelyeződött az Észak-magyarországi-középhegység D-i övezetére, a Mátra- és a Bükkaljára, Miskolc és Szikszó környékére, továbbá Tokaj-Hegyaljára. A felvidéki szőlők az éghajlat hűvösebbé válása (kisjégkor) következményeként fokozatosan eljelentéktelenedtek vagy teljesen megsemmisültek. Felső-Magyarország települései a borszükségetüket Hegyaljáról, a miskolci és a szikszói borvidékről szerezték be. A Hernád-völgyében – a bor-klíma É-i határán – csaknem mindenütt foglalkoztak szőlő- és bortermeléssel. A szikszói borvidék a Hernád-völgyben Forróig, a cserháti dombvidéken Felsővadászig terjedt. A szőlőművelés munkaerő-szüksége meghaladta a helyi munkaerőbázist, ezért a vármegye É-i hegyvidéki tájairól hívtak bér-munkásokat. A pozsonyi kamara egy 18. sz.-i okirata szerint a szikszói borokat jóság tekintetében alig lehet megkülönböztetni a hegyaljai boroktól (BOROS L. 1994). A kiváló minőségnek köszönhetően az aszalói és szikszói borokat nagy mennyiségben szállították Lengyelország városaiba is (BOROS L. 1994). Tokaj-Hegyalja borát hasonlóképpen a Hernád-völgyben, a híres *borúton* fuvarozták az É-i városokba, és még tovább Lengyel- és Oroszországba. Az export-szállításokat nagyrészt a *fuvaros települések*, pl. a Hernád bal partján kialakult borúton a vizsolyi és gönci szekeresgazdák bonyolították le. A borút Gönc térségéig a Zempléni-hegység hegyláb felszínén haladt, majd a Hernád-völgyét átszelve, Hidasnémetiben csatlakozott a folyó jobb partján Kassára és onnan tovább az országhatár felé vezető Nagyúthoz. A Hernád-völgyi Nagyút a kora Árpád-kortól használt, a 14. sz.-tól mind jelentősebbé váló kereskedelmi és stratégiai útvonal, amelyet a szekerek kerekei tapostak ki a párkánysíkok felszínén és a hegylábtelejtők oldalán.

A 16–17. sz.-ban a Hernád-völgyben a *mezővárosi fejlődés alapját a szőlő- és bortermelés, a kereskedelem és a kézművesség képezte*. A gazdasági növekedés pozitívan hatott a kulturális életre is (pl. Gönc, Szikszó és Vizsoly a kor *szellemi centruma* volt, ahol olyan kiválóságok tevékenykedtek, mint Benczédi Székely István, Dévai Bíró Mátyás, Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert).

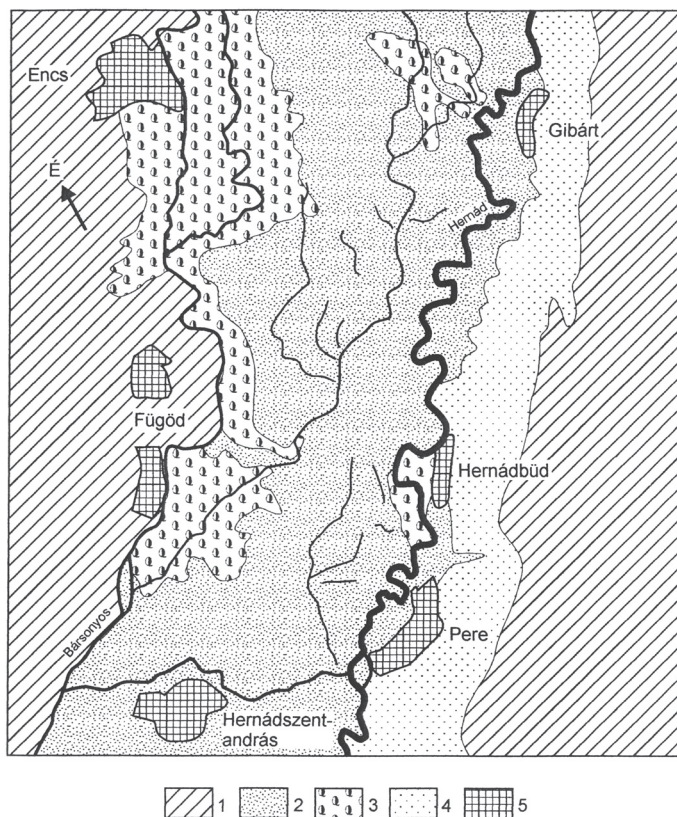
A 17. sz. végén és a 18. sz. elején – a török elleni felszabadító hadjárat, a pestis és a szabadság-mozgalmak következményeként – Hernád mentén a *népesség és a kultúrtáj nagyarányú pusztulása* jellemző. Abaúj vármegye népessége 1711 körül mindössze 18–20 ezer főre tehető (VARGA G.-né 1970). A 18. sz.-ban a Hernád-völgy ismét benépesült. A népesség-növekedésben és a gazdasági élet reorganizációjában jelentősek voltak a telepítések (pl. Kassa környékéről Encsre és Mérára szlovákok, Perére ruszinok érkeztek). 1784–1787-ben a Hernád-völgyben 34 ezer ember élt (Abaúj megye népessége ez időben alig haladta meg a 132 ezret).

A helytörténeti monográfiák szerint a Hernád-völgy a *vármegye gazdasági tengelyét* képezte, ahol a kultúrtáj és az épített környezet rekonstrukciója néhány évtized alatt megvalósult. A 18. sz.-ban a falvak és mezővárosok a

régi helyükön, a völgyperem árvízmentes teraszain és a dombláblejtők alján élednek újjá, és két településsort alkotnak. A völgytalp árvízmentes homokszigeteken is megújulnak-fejlődnek a települések (pl. Aszaló, Halmaj, Kiskinizs). A település- és gazdasági tér 18. sz. végi szerkezetét az első katonai felmérés térképszelvényei örökítették meg. A Hernád holocén ártere – a néhány szigettelepüléstől eltekintve – az állattenyésztés színtere volt. Az állattenyésztés alapját a völgytalp gyeptakarója és a legeltetésre is alkalmas ártéri erdők alkották. A Hernád folyót – és kisebb szakaszokban a Bársonyost is – puhafás ligeterdők szegélyezték. Nagy összefüggő – helyenként a völgytalpat teljesen kitöltő – erdőségek is voltak (pl. Tornynosnémeti, Hidasnémeti, Encs, Csobád és Kiskinizs térsége). A szántóföldi gazdálkodást a domb- és hegyláb felszíneken, és -lejtőkön, a teraszokon és a lejtőfolyamatok által átalakított teraszfelszíneken folytatták. A hegyláb lejtőkön – a korábbi évszázadokban is erre használt területeken – szőlőskertek és kisebb mértékben gyümölcsösök gazdagították a kultúrtáját. A környezet- és erőforrás-használatban tehát a hagyományok (az Árpád-korban kialakított formák és módszerek) éltek tovább. *A 18. sz.-ban a kultúrtáj terjeszkedése elérte az optimális határokat: a településközi térben a völgymedence kultúrtájai összekapcsolódtak és – az ökológiai feltételeknek megfelelően – övezeteket alkottak (2. ábra).*

A Hernád-völgy munkaföldrajzi képe a 19. sz. második feléig lényegesen nem változott. A évszázad közepétől a völgy gazdasági erővonal-jellege és a kisközpontok jelentősége fokozatosan csökkent Kassa és Miskolc erőterének növekedésével. 1860-ban megépült a Miskolc és Kassa közti vasút, amely felgyorsította a két megyeközpont fejlődését és csökkentette a távolsági kereskedelem és székérfuvarozás település- és gazdaságfejlesztő hatását a Hernád-völgyben. A két nagy fogyasztópiac – Kassa és Miskolc – élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagigénye viszont konjunkturális helyzetet teremtett a Hernád-völgyi agrárium számára. Az állatok és a termények szállítását a vasúti fuvarozás megkönnyítette és felgyorsította. A miskolc-kassai vasútvonalon négy *terménybegyűjtő és -átrakóhely* alakult ki nagy vonzásterülettel (Szikszó, Halmaj, Encs és Hidasnémeti). A Hernád-völgy oppidumai elvesztették mezővárosi jogállásukat, azonban mint vidékközpontok továbbra is városi funkciókat láttak el.

A 19. sz. közepén készült kéziratos térképek szerint a települések határhasználata, az egyes művelési ágak térbeli rendszere még változatlan (Felsődobsza, Hernádcéce, Hernádszurdok, Vizsoly, Zsujta stb.). A Hernád-völgy K-i magaspartján a gyakorta jelentkező földcsuszamlások a szőlőskerteket, gyümölcsösöket és a települések belsősegeit súlyosan károsították. A 18. sz.-ban Felsődobsza, a 19. sz.-ban Hoporty és Csanálos kényszerült helyváltoztatásra (ma Sóstófalva és Újcsanálos). A tömegmozgásos jelenségek miatt a magaspart lejtőövezete egy sajátos, kb. 20 km²-t kitevő bokros-erdős területsáv, alacsony mezőgazdasági hasznosítással (3-4. ábra).

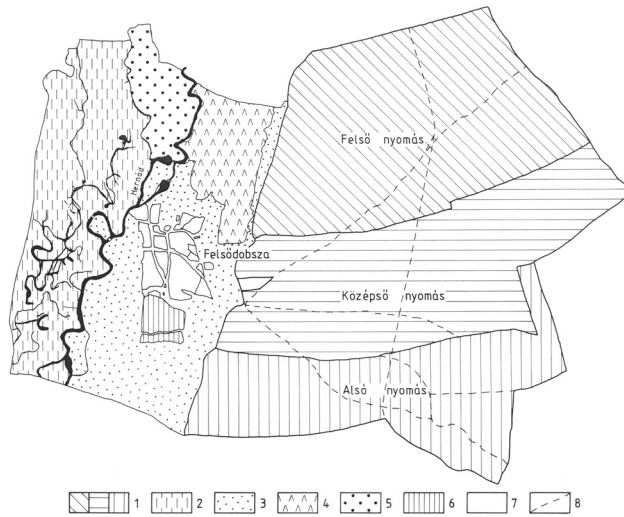

2. ábra. A Hernád-árok középső szakaszának földhasznosítása az 1780-as években. – 1 = szántó, 2 = gyepek, a folyók és holtágak mellett kisebb erdőmaradványok, 3=erdő, 4 = suvadásos domblábfelszín kisebb erdőfoltokkal, bozóttal, a települések mellett szőlős kertekkel, 5 = belterület

Land use in the central part of Hernád Valley in the 1780s. – 1 = ploughland; 2 = grassland, smaller patches of groves along waters and backswamps; 3 = woodland; 4 = foothills with slumps with smaller patches of groves and shrubs, and with vineyards near settlements; 5 = inner administrative area of villages

Az évszázad második felében nagy átalakulás kezdődött el: a kultúrtáj diffúziója elérte az amfibikus árteret. A völgyperemi és szigettelepülések a gyepföldek feltörésével és az erdők irtásával az árterületre is kiterjesztették a szántóföldeket. A Hernád-völgyben a szántóföld térhódítását – az alföldi gyakorlattól eltérően – nem előzték meg a folyószabályozó, ármentesítő és meliorációs munkák (5. ábra).

A mezőgazdasági tér strukturális átalakulását a statisztikai adatok is markánsan megjelenítik. 1865-től 1895-ig a szántóterület 44,7%-ról 69,1%-ra növekedett, a korábbi összeírásokban nem szereplő kert 2,4%-ot ért el. Eközben

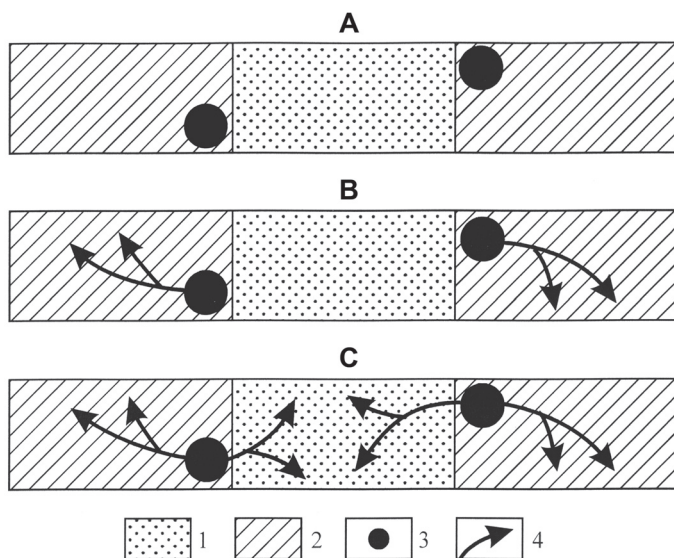
3. ábra. Felsődobsza környezet-használata a 19. sz. közepén. – 1 = szántó, 2 = rét, 3 = legelő, 4 = szőlő, 5 = erdő, 6 = kenderföld, 7 = belsőség, 8 = fontosabb út

Land use at Felsődobsza in the mid-19th century. – 1 = ploughland; 2 = meadow; 3 = pasture; 4 = vineyard; 5 = woodland; 6 = hemp-field; 7 = inner administrative area; 8 = important road

4. ábra. Aszaló környezet-használata a 19. sz. közepén. – 1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = rét, 4 = legelő, 5 = erdő, 6 = belsőség, 7 = fontosabb út

Land use at Aszaló in the mid-19th century. – 1 = ploughland; 2 = meadow; 3 = pasture; 4 = vineyard; 5 = woodland; 6 = hemp-field; 7 = inner administrative area; 8 = important road

5. ábra. A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Hernád-völgyében. – 1 = amfibikus ártér, 2 = ármentes térszín, 3 = kultúrtáj magterület, 4 = a kultúrtáj terjedési iránya

Evolution and expansion of cultural landscape in Hernád Valley. 1 = amphibian flood plain; 2 = flood-free terrain; 3 = core area of cultural landscape; 4 = direction of the expansion of cultural landscape

a rét és legelő 29,8%-ról 17,8%-ra, az erdő 14,1%-ról 4,2%-ra, a szőlő 2,8%-ról 0,6%-ra, az egyéb használatú terület 8,6%-ról 5,9%-ra csökkent. Az 1880-as években fellépő filoxéra nagyrészt elpusztította a Hernád-völgyi települések szőlőskertjeit és -ültetvényeit (Aszaló, Bócs, Forró, Gönc, Göncruszka, Hernádkércs, Hernádszurdok, Megyaszó, Szikszó stb.). A szőlők pusztulása országosan 44%-os, Abaúj vármegyében 95%-os volt. A szőlőrekonstrukció – egyrészt a tőke- és munkaerőhiány, másrészt a Hernád-völgyi agrárium szerkezetváltása miatt – csak részlegesen valósult meg (4. ábra).

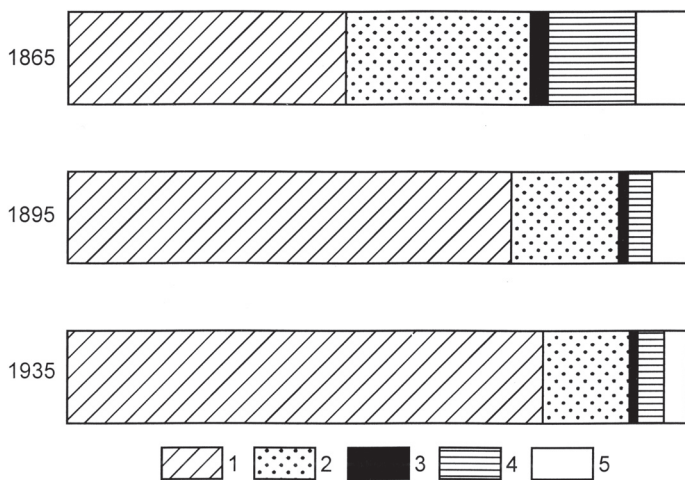
Több településen a szőlőskertek helyén szántógazdálkodásra vagy gyümölcsstermesztésre tértek át. 1895-ben a Hernád völgy falvaiban több mint 200 000 (!) gyümölcsfát regisztráltak. A legtöbb gyümölcsfát Szikszón (18 930) és Göncön (17 597) írták össze.

Az állattenyésztés továbbra is jellegadó ágazat maradt. Jelentőségét a közeli fogyasztóközpontok (Miskolc és Kassa) hús-, tej- és tejtermék-igénye, továbbá az ökológiai feltételek befolyásolták. A vízparti legelők és a régi medermaradványokat kísérő ligeterdők gyeptakarója, továbbá a szántóföldi takarmánytermesztés, és a kaszálórétek gazdag (18–20 q/kh) szénahozama képezte a Hernád völgyi állattenyésztés alapjait. A komplex paraszti gazdálko-

dásban a földművelés és az állattenyésztés szerves egységet alkotott. 1895-ben az első teljes körű állatösszeírás 22 000 szarvasmarhát, több mint 7000 lovat, 30 600 juhot és kecskét, valamint 24 000 sertést állapított meg a völgymedence falvaiban (DOBÁNY Z. 2005). Igen jelentős volt a baromfitenyésztés és a méhészet is (6. ábra).

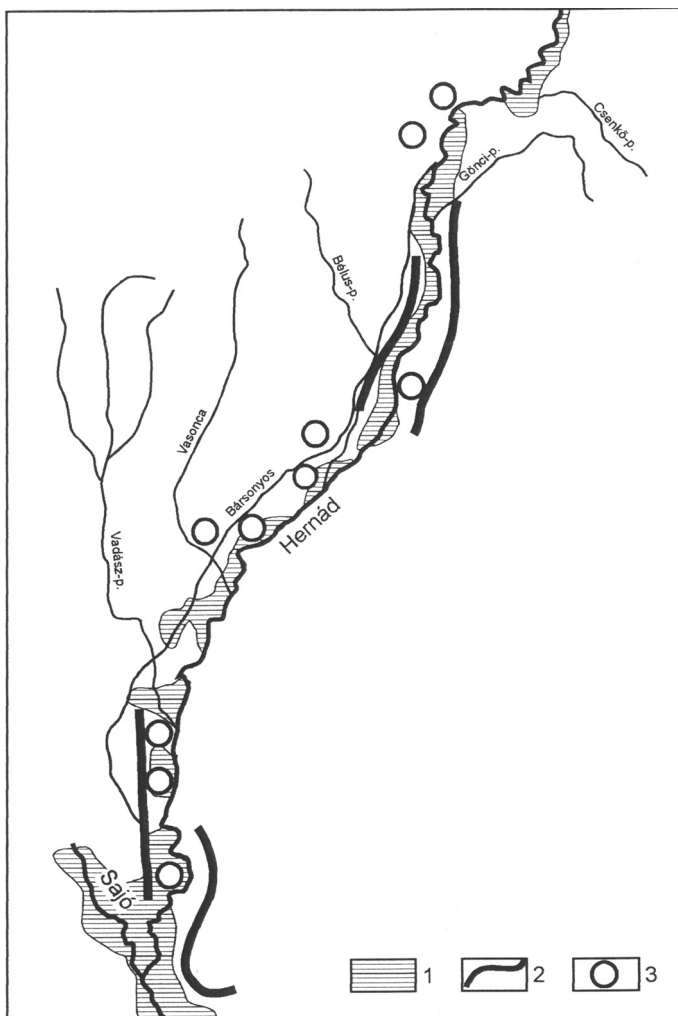
Az 1860-as években a Bársonyost szabályozták és a vízerőhasznosítás mértékét (max. 14 vízimalom működtetését) vármegyei rendeletben írták elő. A Hernád szabályozása az 1910-es években kezdődött, majd a világháború kitörése miatt abbamaradt és később – nagy időkihagyásokkal – folytatódott. A folyó tíz kanyarulatát átvágták, és helyenként árvédelmi töltéseket is emeltek (SOMOGYI S. 1992, 2005). A Hernád magyarországi szakaszának 18,5%-a (22 km) szabályozott, 2,9%-a (3,5 km) részben szabályozott, sürgős beavatkozásra nem szorul 41,2%-a (49 km), teljes szabályozásra vár 37,4% (44,5 km) (LÁSZLÓFFY W. 1982). Egyes települések védelmét *terelő- és körgátakkal* biztosították (Bócs, Gesztely, Gibárt, Halmaj, Hernádszentandrás, Hidasnémeti, Ináncs, Kiskinizs, Tornyosnémeti stb.) (7. ábra).

A Hernádra telepített vízimalmok sorsa megszűntek, a gabonatermelésre specializálódó táj forgalmi-kereskedelmi központjaiban gőzmalmok létesültek (Forró, Szikszó). 1903-ban Gibárton, majd 1912-ben Felsődobszán vízerőmű épült. A Bársonyos gabonaórló és olajütő malmi is sorsa megszűntek. Az 1950-es években Alsó- és Felső-Méra, Forró, Halmaj és Hernádvécse

6. ábra. A Hernád-völgy földhasznosítása (1865–1935). – 1 = szántó; 2 = rét és legelő; 3 = szőlő; 4 = erdő; 5 = egyéb

Land use of Hernád Valley (1865–1935). – 1 = ploughland; 2 = grassland; 3 = vineyard; 4 = woodland; 5 = other

7. ábra. A Hernád-völgy árvízvédelmi rendszere. – 1 = 30%-os valószínűségű árvíz által elöntött terület; 2 = árvédelmi töltés; 3 = terelő- vagy körgáttal védett település (A 2–7. ábrákat szerk. FRISNYÁK S., rajz: DOBÁNY Z. és MIZSUR B.)

Flood control system in Hernád Valley. – 1 = area of inundation by flood of 30 per cent of probability; 2 = levee; 3 = settlement defended by diverting or circular dam (Figs 2–7 compiled by FRISNYÁK S., drawn by DOBÁNY, Z. and MIZSUR, B.)

területén a Bárszonyos állandó vízhozamára (3 m³/sec.) törpe vízierőművet építettek (LÁSZLÓFFY W. 1982; SOMOGYI S. 1992, 2005). Később, amikor a Bárszonyos vizét a termelészövetkezetek öntözésre kezdték felhasználni, a kis áramfejlesztő telepek működését leállították.

A 19. sz. végére kialakult művelésági megoszlás a 20. sz.-ban már csak kisebb mértékben változott, pl. a szántó 1935-ben 74,2%-ra növekedett, majd fokozatosan csökkent (1965-ben 67,6% volt). A közeli nagyvárosi fogyasztópiac indukálta a zöldség- és a primőráru-termelést, a kertgazdálkodás térhódítását (4,2%). A gyepterület stabilizálódott, az erdő 1935-re 5,1%-ra, 1965-re 6%-ra növekedett. A Hernád-völgy mezőgazdasági térszerkezet-változása összefügg a gabonakonjunktúrával. *A 19. sz. végén és a 20. sz. elején a gabonatermelés dominált, később a kenyérgabona helyett a takarmánygabona és a szalastakarmány-termelés hódított teret és javult az állattenyésztés minősége is (6. ábra).*

A Hernád-völgy agráriumban és egész gazdasági életében az országhatár-változás (1920) egy fejlődés-folyamatot tört meg: a történelmileg kialakult termelési, közlekedési és kereskedelmi kapcsolatok megszűntek vagy minimálisra csökkentek. A Hernád-völgy *elvesztette tradicionális piacát* (és kulturális központját), a határ mentén stagnáló, majd fokozatosan hanyatló területek alakultak ki, elnéptelenedő falvakkal (pl. 1949-től 2001-ig a népesség száma Kékeden 60%-kal, Abaujváron és Zsujtán 55%-kal, Göncruszán 48%-kal csökkent).

A Hernád-völgy középső és D-i szakaszán – Miskolc erősödő vonzáskörzetében – a terület- és gazdaságfejlesztő intézkedések hatására a környezet- és erőforrás-használatban pozitív változások történtek. A miskolci agglomeráció fokozatosan kiterjedt a Hernád-kapu településcsoportjára, ahol nemcsak a népességszám növekedett, a lakosság foglalkozási megoszlása is megváltozott (pl. 1949-től 2001-ig Hernádkak népessége 102%-kal, Ongáé 90%-kal nőtt, míg Szikszón mindössze 10% a lélekszám-gyarapodás). A Hernád-völgy népessége 1850-től 1920-ig 45 000-ről 52 000-re, 1920-tól 2001-ig viszont már mindössze 62 000-re növekedett. A terület központjává fejlesztett Encsen a népesség száma 1949 és 2001 között csaknem megduplázódott és az ezredfordulóra meghaladta a 7000 főt.

A modernizációs folyamatok eredményeként a lakosság foglalkozási szerkezete is alapvetően megváltozott. 1941-ben a *Hernád-völgy népességének 76%-a még a mezőgazdaságból élt*. A 2001. évi statisztikai adatok szerint a lakosoknak már csak 8,1%-a foglalkozik mezőgazdálkodással, a többi az iparban (29,7%) és a szolgáltató ágazatokban (62,2%) talál megélhetést. (A nem agrár foglalkozásúak többsége a miskolci agglomerációban dolgozik). A Hernád-völgy települései közül először a legdinamikusabban fejlődő Encs, majd Szikszó és Gönc városi rangot kapott.

A társadalmi-gazdasági fejlődés hatására a Hernád menti kultúrtáj képe és ökológiai szerkezete Miskolc szuburbán övezetében (pl. Bócs, Gesztely, Onga, Szikszó) jelentősebben, máshol kisebb mértékben változott. A homok- és kavicsbányák, továbbá az ipartelepek térségében a tájban élő növények és állatfajok száma csökkent és a parlagföldek növekedtek. A határszéli – elnéptelenedő – falvakban a táj- és erőforrás-használat egésze gyengült.

A Hernád-völgy – a 20. sz.-i környezetkárosítások ellenére – szép és értékes kultúrtáj. A Hernád völgyi kultúrtájat a nemzedékek egymásra épülő munkája hozta létre, tehát *kulturális örökség*, és az itt élők *regionális identitásának* legerősebb forrása.

IRODALOM

- ÁDÁM I.–SVÁB A.–SZABÓ Gy.–SZABÓ S. 1970. Hernád menti táj, Hernád menti emberek. – Encs, 298 p.
- BOROS L. 1994. Adalékok a Szikszó-csereháti borvidék történeti földrajzához. – Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, Miskolc–Nyíregyháza, pp. 155–176.
- CSENGERI P. 2003. Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája legkorábbi időszakának települése a Hernád-völgyében. – A Herman Ottó Múzeum Évk. 42. Miskolc, pp. 41–67.
- DANKÓ I. 1987. A Sajó-Hernád melléki hajdútelepek. – Sátoraljaújhely, 44 p.
- DOBÁNY Z. 2005. Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához. – Kézirat. Nyíregyháza, 100 p.
- FRISNYÁK Zs. 2001. A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. – Budapest, 346 p.
- GÁDOR J.–NOVÁKI Gy.–SÁNDORFI Gy. 1979. Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. – A Herman Ottó Múzeum Közl. 17. Miskolc, pp. 23–29.
- GYÖRFFY Gy. 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. – Budapest, 907 p.
- HELLEBRANDT M. 2002. A település régészeti emlékei. – In: VERES L.–VIGA Gy. szerk.: Halmaj monográfiája. Halmaj, pp. 67–101.
- KUBINYI A. 1999. Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyében. – In: A Herman Ottó Múzeum Évk. 37. Miskolc, pp. 499–518.
- LÁSZLÓFFY W. 1982. A Tisza. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 609 p.
- MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990. Magyarország kistájainak katasztere. I–II. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1023 p.
- MEDZIHRADESKY Zs. 1996. Szemelvények az ember környezet átalakító tevékenységének történetéből. – Budapest, 24 p.
- SIMÁN K. 1986. Jelentés a Hidasnémeti–Borházdűlő felsőpaleolitikus telep ásátásáról. – A Herman Ottó Múzeum Közl. 24. Miskolc, pp. 2–4.
- SOMOGYI S. 1988. A magyar honfoglalás földrajzi környezete. – Magyar Tudomány 11. pp. 863–869.
- SOMOGYI S. 1992. Az Északi-középhegység vízgazdálkodása. – Földr. Ért. 41. 1–4. pp. 163–177.
- SOMOGYI S. 2000. A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. – In: FRISNYÁK S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 7–24.
- SOMOGYI S. 2005. Az Észak-magyarországi-középhegység vízgazdálkodása. – In: DÖVÉNYI Z.–SCHWEITZER F. szerk.: A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 365–373.
- SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998. A Kárpát-medence öskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? – Jászok 44. 3–4. pp. 144–157.
- VARGA G-né szerk. 1970. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. – Miskolc, 363+674 p.
- VIGA Gy. szerk. 1994. Borsod-Abaúj-Zemplén. Megyekönyv. – Miskolc, 267 p.
- WOLF M. 1989. Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. – Miskolc, 184 p.
- WOLF M. 2001. Abaújvár. – Száz magyar falu könyvesháza, Budapest, 183 p.

FELHASZNÁLT EGYÉB FORRÁSMUNKÁK

- CSÜLLÖG G. 2000. A középkori Magyarország térszerkezete. – Földr. Köz. 125. 1–4. pp. 109–129.
- DOBÁNY Z. 1999. A Cserehát történeti földrajza (18–19. század). – Nyíregyháza, 218 p.
- DOBÁNY Z. 2002. A település földrajzi környezete. – In: VERES L.–VIGA Gy. szerk.: Halmaj monográfiája, Halmaj, pp. 7–34.
- FEHÉR A. (szerk.) 1997. Bódva-völgy–Aggteleki-karszt, Cserehát, Hernád-völgy. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei agrárstratégiai füzetek 2. Miskolc, 92 p.
- FRISNYÁK S.–SZAKÁCSKY I. 1963. Szikszó földrajzi képe. – Borsodi Szemle 7. 4. pp. 232–242.
- FRISNYÁK S. 1961. A Hernád-völgy földrajzi képe. – Borsodi Szemle 5. 2. pp. 170–179.
- FRISNYÁK S. 2004. A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza, 259 p.
- KOCSIS K. 2000. Szlovákia mai területének etnikai térképe (M=1:400 000). – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- KORPONAY J. 1866–1878. Abaúj vármegye monográfiája I–II. – Kassa
- KRISTÓ Gy. 2003. Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szeged, 229 p.
- RÉVÉSZ L. szerk. 1994. Mit ránk hagytak a századok... Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. – Miskolc, 79 p.
- SÁRKÖZI S.–NOVÁKI Gy. 2001. A történeti Abaúj megye várai. – A Herman Ottó Múzeum Évk. 40. Miskolc, pp. 143–178.
- SZABÓ J. 1986. A Cserehát természeti viszonyai. – In: DORGAI L. szerk.: Cserehát. Ember – táj – mezőgazdaság. Miskolc, pp. 5–87.
- SZIKLAY J.–BOROVSKY S. szerk. 1896. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. – Magyarország vármegyéi és városai 1. Budapest, 579 p.
- TAKÁCS P.–UDVARI I. 1991. Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraitól és az Abaúj megyeri lakosság vásározási szokásaihoz. – A Herman Ottó Múzeum Évk. Miskolc, pp. 195–208.
- TINER L. szerk. 1998. Borsod-Abaúj-Zemplén megye kézikönyve I–II. – CEBA Kiadó, 608 p., 644 p.
- VIGA Gy. 1990. Árucseré és migráció Észak-Magyarországon. – Debrecen–Miskolc, 382 p.